

رمزگشایی از طرح و نقش قالی‌های ایرانی

مار، اژدها، درخت زندگی، بز و... که روی تاروپود قالی‌های ایرانی جا خوش کرده‌اند، از کجا آمده‌اند و چه داستان‌هایی دارند؟

الیه توانا | روزنامه نگار

پرونده

بچه که بودیم، قالی منبع خیال بازی‌هایمان بود. وقت تنهایی ما و بی‌حوصلگی بزرگ‌ترها، دنیای مخفی فرش، پیش چشم‌مان جان می‌گرفت. قهرمان قصه‌ای می‌شدیم که کسی جز خودمان نمی‌شنیدش. جدیت ما چراغی را که بین حاشیه و گل وسط میدان رخ می‌داد، کسی جز ما درک نمی‌کرد. فقط ما می‌دانستیم اگر پای‌مان روی خط حاشیه برود، بازی را باخته‌ایم. فقط ما می‌دانستیم گل وسط قالی، منطقه امنی است که باید خودمان را به آن برسانیم تا از گزند جانورهای بی‌شکلی که ریزرِیز لایه‌لای گل‌های رنگارنگ بافته شد بودند، جان سالم به‌در ببریم. حالا که دیگر بچه نیستیم و از آن خیال‌خلاق خبری نیست، فرش‌ها ساکت شده‌اند اما فقط تازمانی که گوش‌شنوایی برای‌شان نداشته باشیم. قالی، صرف‌نظر از این که چقدر رمق برای قوه خیال ما مانده باشد، قصه‌های زیادی برای گفتن دارد. فرقی ندارد چند ساله‌ایم و چقدر حوصله‌دل سپردن به داستان داریم، در تاروپود قالی قصه‌هایی بافته شده‌است. در پرونده امروز، به کمک «یوسف صمدی‌بهرامی»، پژوهشگر فرش و مدرس دانشگاه، بعضی از این قصه‌ها را رمزگشایی و بازخوانی می‌کنیم. حرف‌های ایشان را در ادامه می‌خوانید:

باز خوانی قصه‌های نهفته در تاروپود قالی

کارکردی دارد. بافته با این طرح، از زندگی محافظت و برای خودو خانواده‌اش طلب خیر و برکت می‌کند.

۳ بز

نقش بز طبق تفسیری امروزی، چیزی نیست جز بازنمایی چهارپایی که بافته کوچ‌رو از نزدیک می‌شناخته و زندگی‌اش به آن وابسته بوده‌است اما این نقش هم قصه‌ای دارد. در گذشته اعتقاد بر آن بوده که ماه، آب‌دان آسمان است؛ یعنی خدای نگهبان آب. زندگی بشر به آب، بستگی داشت و او به مرور زمان متوجه شد که بین جزر و مد ماه و بالاوپایین رفتن آب دریا ارتباطی وجود دارد؛ پس ماه را نگهبان آب فرض کرد تا بتواند با

خواهش و قربانی به پای او یا نگرانی کمبود آب مقابله کند. برای این کار، در زمین نمادی از ماه دور از دسترس جست و بزرگ‌شاخش شبیه هلال ماه بود، انتخاب کرد. به این ترتیب بز را نماد باران خواهی می‌دانیم که بشر با نقش کردن آن روی سفالینه‌ها و دست بافته‌ها در واقع طلب باران می‌کرده‌است.

۴ مار و اژدها

فرش‌ها معمولاً چند حاشیه دارند. گفته می‌شود این حاشیه‌ها در واقع سد دیواری هستند در برابر ورود نیروهای شر. در فرش نقشی داریم شبیه حرف «اس» انگلیسی که به غلط به آن نقش‌ک می‌گویند اما در واقع مار و اژدهاست. مار در فرهنگ امروز ایران نقش منفی دارد اما در گذشته حکم نگهبان و محافظ را داشته‌است؛ مثل آن که می‌گوییم مار روی گنج خوابیده‌است، یعنی از چیزی ارزشمند محافظت می‌کند. پس وقتی در قالی می‌بینیم که دور تادور حاشیه فرش، نقش مار و اژدها بافته شده یعنی بافته‌ای خواسته به این ترتیب از چیزی مانند نیروی حیات محافظت کند. در برابر حاشیه، نقش چهارپاره را داریم که وسط تریج بافته می‌شده‌است. برای بشر عدد ۴ مهم بوده چون نماد چهار عنصر اصلی حیات است و چهار جهت اصلی جغرافیایی و چهار فصل سال. یعنی بافته با بافتن نقش چهارپاره وسط قالی، آرزوی کرده‌اند که در هر روز کار و چرخش آب و باد و خاک و آتش به نفع او باشد. در فرش، غیر از نگاره‌ها، اعداد هم معنی و کار کرد دارند و تعداد نقش‌ها تصادفی نیست. تکرار نقش‌ها در حکم چیزی شبیه ذکر، دستاویزی بوده‌است تا بافته نیروهای مآورانی را به کمک بگیرد.

نداریم. بافته حتما گوشه‌ای از فرش، نگاره لوزی (نماد طلسم چشم‌خیم) می‌بافته تا چشم بد را دور کند اما در بعضی فرش‌ها تعداد این نگاره خیلی زیاد است که می‌فهمیم هدف از بافتن فرش، کارکرد ضد چشم‌خیم بوده‌است. شاید مثلاً شخصی در طایفه به این ویژگی مشهور بوده‌است و با بافتن قالی می‌خواسته‌اند از خودشان محافظت کنند. توقع داشتن کارگردان نگاره‌ها را در طناب‌های مخصوص بستن بار هم می‌بینیم. در نگاه امروزی، این طناب‌ها زیبا و شکیل هستند اما چه لزومی داشته که بافته برای طناب مخصوص بار، این همه زحمت و زمان صرف کند؟ بافته دوغ‌غ‌زایی شناسانه نداشته بلکه با بافتن طلسمی خاص قصد داشته در دوراهن را از بارش دور کند و منظور از طلسمی دیگر، محافظت از حیوان در برابر سقوط بوده‌است.

۱ درخت زندگی

تفسیر رایج از به کار رفتن نقش‌های گیاهی در قالی می‌گوید این طرح‌ها تصور انسان از بهشت‌اند. شاید شنیده باشید که فرش‌های باغی را باغ بهشت می‌نامند اما به نظر من این تعبیر درست نیست. اگر چنین بود، قالی را زیر پا نمی‌انداختند چون بهشت، مفهومی مقدس است. من معتقدم نقش گیاه در قالی در واقع درخت زندگی است که بر تفسیر اسطوره‌ای از آفرینش هم منطبق است. در باور اساطیری ایرانی، انسان از تخم گیاه آفریده شده‌است؛ مشی و مشیانه، شاخه‌ای

از ریواس، نخستین جفت بشر است که نسل انسان از آن زاده می‌شود. طبق این پیش‌زمینه، وقتی بافته عشایری یک قالی پر از نقوش گیاهی می‌بافد روی آن می‌نشیند، در واقع از درخت زندگی، انرژی حیات می‌گیرد چون طبق باور اسطوره‌ای، خود را زاینده گیاه و جزئی از آن می‌داند.

۲ ماهی

یکی دیگر از نقوش پرکاربرد، طرح ماهی است. اسطوره می‌گوید این جهان در ابتدا مثل کاسه‌ای پر از آب بود که حبابی از جنس الماس از آن محافظت می‌کرد. اهریمن آن الماس را می‌شکند و به «کلپاسه» می‌گوید ریشه درخت زندگی را بچود تا حیات از بین برود. ماهی از سوی اهورامزدا مأمور می‌شود تا از درخت زندگی مراقبت کند. طبق این داستان، ماهی نگهبان حیات است و در باور عشایری هم نقش ماهی روی قالی چنین

آرزوها و باورهای تنیده در نخ و رنگ

دختر بافت می‌گویند. دخترها که به سن از دواج می‌رسند، برای جهیزیه خودشان قالی ویژه‌ای می‌بافند که همه هنر و توانایی‌های‌شان را در آن به نمایش می‌گذارند. اصطلاحاً به این قالی «نقش غلط» می‌گویند؛ یعنی بافته لزوماً از قواعد رسوم پیروی نکرده و کار عجیب و نامتداولی انجام داده‌است. از هر قالی دختر باف فقط یکی وجود دارد و شبیه آن دیگر هیچ وقت بافته نمی‌شود. در برابر این قالی، فرش‌های «بی‌بی‌باف» را داریم که نمونه کارهای فاخر و قوی هستند چون بافته آن‌ها مهارت و تجربه بالایی دارد. در جهیزیه عروس، دست بافته دیگری وجود دارد به اسم «تکلی» که روی زین اسبی می‌اندازند که با آن عروس را می‌برند. مادر عروس روی تکلی، یک لاک‌پشت خیلی بزرگ می‌بافد. لاک‌پشت در

تا این‌جا دانستیم در گذشته برای قالی که امروز به چشم ما یک کالای زیباست، نقش و کارکردی در زندگی روزمره قائل بوده‌اند. حالا زمان زیادی از بافتن آرزوها در تاروپود قالی گذشته‌است و بافته‌ها معنی و کارکرد نقش‌ها را نمی‌دانند؛ «از آن جایی که تلاشی برای ثبت قصه‌های قالی انجام نشده، تعبیرهای اشتباهی از نگاره‌ها صورت گرفته‌است. مثلاً شکل مثلث در باور اسطوره‌ای نماد اهریمن است ولی الان آن را به اشتباه تداعی کوه می‌دانند. بافته عشایر وقتی در حاشیه فرش، مثلث می‌بافته، قصد داشته‌است که نیروهای اهریمنی را از زندگی‌اش دور کند. در ادامه مثال‌هایی برای تان می‌آورم تا پیوند قالی و زندگی روزمره را بهتر درک کنید.

آرزوی طول عمر | در هر طایفه یک قالی خاص و متفاوت وجود دارد که به آن «قالی دختر باف /

ZENDEGI - SALAM

ضمیمه روزنامه خراسان

دو شنبه • ۲۷ دی ۱۴۰۰

۱۴ جمادی الثانی ۱۴۴۲ • ۱۷ ژانویه ۲۰۲۲

شماره ۲۰۸۵۴

۲۰۷۴

از شاه عباسی و اسلیمی تا

گلدانی و محرابی

آشنایی با معروف‌ترین طرح‌ونقش فرش‌های ایرانی که همه‌شان اعجاب‌انگیز به نظر می‌رسند

مهسا کسنوی | روزنامه نگار

بیشتر کشورهای جهان با یک یا چند محصول منحصر به فرد شناخته می‌شوند. محصولی که در دنیا جایگزینی ندارد و البته با فرهنگ، آداب و رسوم و جغرافیای آن کشور گره خورده‌است. در خصوص کشور ما محصولات زیادی هستند که معرف ایران به بقیه کشورها هستند اما در بین همه این محصولات فرش ایرانی جایگاه ویژه‌ای دارد. تنوع طرح، نقش و رنگ یکی از خصوصیات فرش ایرانی است که در گذر زمان دستخوش تغییراتی شده که برای دوستداران هنر جذاب است. در ادامه به بررسی معروف‌ترین طرح‌ونقش فرش‌های ایرانی خواهیم پرداخت.

● **شاه عباسی** | اساس کلی طرح‌های شاه عباسی بر مبنای کاربرد گل معروف شاه عباسی در این فرش است. طرح شاه عباسی شامل یک برگ از آدم‌تداول است که یک گل در این طرح دیده می‌شود. دو نوع طرح شاه عباسی در هنر شرقی وجود دارد، یکی از این طرح‌ها از لوتوس نشئت می‌گیرد که محصولی از هنر مصری است. دیگری از درخت خرمانشت می‌گیرد که از هنر آشوری به وجود آمده‌است. این نقش به‌مان صفتی به‌رمی‌گردد. ● **واگیرهای یا بندی** | در این فرش یک قطعه کوچک از یک طرح در سرتاسر فرش چه از جهت طول و چه از سمت عرض تکرار می‌شود و این قطعات در مرحله تکرار به هم می‌پیوندند. ● **درختی** | در طرح‌هایی که موسوم به طرح درختی هستند تلاش بر این است که ارتباط با طبیعت نشان داده شود. در بسیاری از طرح‌های درختی، ترکیب اصلی را درخت و درختچه‌های کوچک و بزرگ تشکیل می‌دهند که به شکل انفرادی یا به شکل ترکیبی با بقیه اجزا هستند. طرح درختی جانوری یا حیوان دار، طرح درختی سبزه‌کار یا ب‌نما، طرح درختی سروی و طرح درختی گلدانی از جمله طرح‌های معروف در این مدل فرش هستند.

● **اسلیمی** | در نام‌گذاری طرح اسلیمی نظرات متفاوتی وجود دارد. شاید کلمه اسلیمی از اسلیم به معنای جوانه باشد و شاید هم این لغت مصغر اسلامی باشد و می‌دانیم که در هنرهای اسلامی از طرح اسلیم به معنی شاخه‌های دورانی در میان برگ‌ها بسیار استفاده شده‌است. ● **ترکمن** | با بخار افرش‌های ترکمن از لحاظ هندسی و شکستگی خطوط جزو طرح‌های ایللی و خاص مردم کوچ‌نشین است که به‌طور ذهنی و بدون نقشه بافته می‌شود و از این نظر نشان‌دهنده هنر فردی مردم یک منطقه است.

● **شکارگاهی** | درون مایه اصلی این فرش نمایش صحنه‌های شکار و شکارگاه است. به نحوی که در قسمت‌های مختلف فرش یک سوار کار با وسیله‌ای شبیه تیر و کمان یا نیزه مشغول شکار آهو یا دیگر جانوران است.

● **بته‌ای** | از طرح و نقش بته جقه به عنوان سروی سر به پایین هم یاد می‌شود که نشانگر تواضع ایرانی است. معروف‌ترین طرح‌های بته‌ای امل بته جقه، بته شاخ گوزن، بته ترمه، بته سرباندی، بته خرقای، بته قلمکار اصفهان، هشت گل، بته کردستانی یا هشت بته، بته میرشکسته و بته لچک‌ترنج هستند.

● **طرح قایی (خشتی)** | طرح قایی یا خشتی یکی از انواع طرح درختی است و ویژگی‌های خاص خود را دارد. طرح‌ها به قسمت‌ها یا قاب‌های مختلفی تقسیم می‌شوند که به‌طور منظم در کنار هم قرار دارند و داخل هر قاب با گل و برگ‌های مختلفی تزیین شده‌است. طرح قایی عمده‌تار استان چهارمحال و بختیاری بافته می‌شود و به زبان محلی به آن طرح کیشتی یا خشتی هم می‌گویند.

● **گلدانی** | یکی دیگر از طرح‌هایی که در قالی ایرانی دیده شده و قدمت طولانی هم دارد، طرح گلدانی است. اولین و مهم‌ترین ویژگی این مدل قالی این است که طرح‌هایی به شکل گلدان در اندازه‌های مختلف در آن دیده می‌شود. برای همین است که به این نام خوانده می‌شود.

نمونه‌های بسیاری به ما می‌دهد از این طرح در موزه‌های کشورهای زیادی وجود دارد و برخی از آن‌ها در موزه‌های هامبورگ، نیویورک، پاریس، میلان، لندن و تهران به نمایش گذاشته شده‌است.

● **محرابی** | گونه‌ای از نقش فرش است که از محراب نماز و تزیینات آن الهام گرفته‌است. در قدیم این طرح در قالیچه‌هایی به کار می‌رفت که به عنوان سجاده استفاده می‌شد و به همین دلیل به سجاده‌ای و جانمایی مشهور بوده‌اند.

